

Маркс

Иако је Маркс свакако један од значајних модерних мислилаца, вероватно не бисмо данас знали за њега да је изостао покушај да се његова револуционарна теорија оствари у друштвено-историјској пракси. Као што је настојање револуционара да његова мисао постане стварност својевремено допринело Марксовом теоријском угледу, те је она у социјалистичким земљама попримила чак статус неприкосновене научне истине (у форми тзв. научног социјализма), тако мањкавост и изопаченост тог покушаја данас представља потенцијалну препреку да се његово учење непристрасно изложи. Но будући да је након распада тзв. реалног социјализма дошло не само до пљачкашке приватизације него и до економских проблема унутар самих капиталистичких земаља, што је резултирало значајним снижавањем нивоа радничких права, не изненађује што Марксова мисао многим поново постаје привлачна. Та околност нам олакшава посао у настојању да неострашћено приступимо излагању његове филозофске мисли.

Пре него што размотримо Маркову филозофску мисао,¹ подсетимо да је у оквиру Хегелове филозофије постојала напетост између његовог система и дијалектичке методе. Док дијалектика подразумева непрестано превазилажње свега оног што је досегнуто, систем упућује на начелну довршеност и затвореност. Та напетост између динамичког и статичког момента довела је до тога да се Хегелови следбеници определе било за примат система (старохегеловци, хегеловска десница) било за примат метода (младохегеловци, хегеловска левица). Сам Маркс је био близак младохегеловцима.

Маркс, који је студирао права а докторирао на теми „Разлика између Демокритове и Епикурове филозофије природе“,² упио је током студија осим Хегелове филозофије нарочито просветитељску традицију. О његовом филозофском потенцијалу сведоче речи једног од његових фасцинираних слушалаца. Мозес Хес, надајући се да ће Маркс добити место на Универзитету у Бону, у писму пријатељу одушевљено саопштава да је млади

---

¹ Марксова мисао није искључиво филозофска. Док је рани Маркс био превасходно филозофски настројен, зрели Маркс ће бити усредсређен на критику политичке економије. Филозофско исходиште његовог мишљења, у коме је нагласак на дијалектичком тумачењу стварности, допринеће да његов приступ економији не буде позитивистички. Пошто нас занима филозофска димензија Марксове теорије, његова критика политичке економије неће бити предмет разматрања.

² Маркс је нередовно ишао на предавања, а више су га занимала она из филозофије и историје него предавања која су се тичала права. Водио је буран студентски ноћни живот, па је и хапшен због таквог понашања. Отац му је замерао да троши више него племићки синови.

Маркс можда једини живи прави филозоф. У његовој особи су, по Хесовом мишљењу, сједињени Русо, Волтер, Холбах, Лесинг, Хајне и Хегел. Но Марксу неће успети да се запосли као доцент на универзитету, него ће бити принуђен да се ради као редактор у Рајским новинама. Иако се вероватно томе ни сам није надао, управо новинарски посао, током ког се суочавао са економским узроцима социјалне неправде, омогућио му је да сагледа несклад између Хегеловог теоријског помирења са реалношћу и неразрешених противречности друштвене реалности. Са позиција либерала он ће лагано почети да се помера ка социјалистичком, односно комунистичком становишту.³

Маркс се определио за безобзирну критику свега постојећег. Већ смо видели да је Кант филозофији наменио улогу критике, као и да је критички тон оно што карактерише истинску филозофију. Све што напросто постоји као дато, ма колико своје право заснивало на ауторитету институционалне моћи или традиције, филозоф има право да подвргне умном просуђивању. Као што је познато, Хегел је направио разлику између оног што је стварно (умно) и оног што само постоји. Управо критика показује неумност постојећег и инсистира на томе да оно буде превазиђено, тј. да постане стварно. Следећи ту интенцију, Маркс је још оштрији од Хегела, будући да инсистира на безобзирности критике. По Марксу, критика је безобзирана ако се не боји својих резултата, као ни сукоба са постојећим силама. Док се Хегел још увек прибојавао отвореног сукоба са влашћу, Марксова критика није зазирала од тога.

Важно је истаћи да Марксова критика постојећег није спољашња, није моралистичка, већ се ради о иманентној критици. Следећи Хегела, он сматра да је „ум увек егзистирао, иако не увек у умном облику“. Критичар се стога може „надовезати на сваки облик теоријске и практичке свести, те из властитих облика постојеће стварности развити праву стварност као њено требање и крајњи циљ“. Уместо да свету споља намеће моралне поуке или да насупрот свету доктринарно иступа са готовим новим принципом, као тобожњом неприкосновеном истином, Маркс сматра да филозоф помаже свету тиме што развија нове принципе из принципа самог света, што свету објашњава дијалектику његовог неосвешћеног деловања.

---

³ Интересантно је да је Мозес Хес, иако се Маркс као либерал у прво време томе опирао, утицао да будући најславнији теоретичар комунизма прихвати комунистичку идеју.

Маркс сматра да је критика религије претпоставка сваке критике. Указавши да је критика религије у великој мери већ извршена, Маркс се надовезује на Фојербахову критику религијског отуђења, настојећи да је даље развије. Као што је познато, Фојербах је сматрао да је антропологија тајна теологије. Ако бисмо анализирали садржину појма Бога схватили бисмо да је она идентична са појмом људског рода. Својства која се традиционално приписују Богу, као што су љубав, мудрост, праведност, самилост, заправо су људска својства. Оно општељудско, онострано, очишћено од телесности и максимализовано до апсолутности, пројектује се у оностраног Бога. Човек се клања савршеном оностраном бићу, не схватајући да је то чему се клања заправо његова отуђена људска суштина. Да би Бог постао све, човек је морао постати ништа. Фојербах то преобрће: да би човек постао све, Бог мора постати ништа. Наравно, разобличавање религије не значи одбацивање њеног садржаја, већ враћање тог отуђеног садржаја човечанству. Након детронизације Бога човек постаје највише биће за човека. Консеквенца тог увида је да у пракси треба остваривати солидарну друштвену заједницу на темељима љубави.

За разлику од Фојербаха који је свој задатак видео у томе да разобличи религијско отуђење тиме што би открио овоземаљско језгро религије, чиме би отуђена човекова суштина из илузорне оностраности била враћена оностраном, телесном човеку, Маркс се опредељује за обрнути смер анализе. Он настоји да анализом противречности овоземаљског друштвеног живота открије разлоге зашто се у човеку јавља потреба за наводно илузорним религијским светом. О разлици између Фојербаховог и свог приступа религији Маркс каже: „Фојербах полази од чињенице религијског самоотуђења, удвостручавања света у религијски и светови свет. Његов рад се састоји у томе да религијски свет сведе на његову световну основу.“ Међутим, „то што се световна основа удаљује од саме себе и фиксира себи самостално царство у облацима, може се објаснити само из самоподвојености те световне основе која сама себи противречи. Дакле, треба је разумети у њој самој и њеној противречности, те практички револуционирати“.

Маркс се слаже с Фојербаховим мишљењем да „човек ствара религију“. Да би продубио Фојербахову критику религије, Маркс истиче да је религија „самосвест или самоосећање човека који себе још или није стекао или је себе већ поново изгубио“. Дакле, религија би била карактеристична за још незреле, непросвећене људе или за оне који су

одустали од рационалног односа према свету. Пошто појединачни човек не живи изоловано, већ у друштву, Маркс тврди да управо ово непомирено друштво „производи религију, *искривљену свест о свету*, јер је оно изопачени свет“. Да је ово друштво којим случајем лишено противречности, да омогућава појединцима остварење пуноће живота, не би било потребе за религијом као илузорним остварењем човековог бића.⁴ Борба против религије отуда треба да прерасте у борбу „против *онога света*, чија је духовна арома религија“. Уверен да је религија као таква обмана и беда, Маркс тврди да је она с једне стране израз стварне, овострани беве, а с друге стране протест против те човекове стварне беве. Будући да у исти мах ублажава патњу и омамљује човекову способност критичког мишљења, по Марксу религија је „*опијум* народа“. Маркс не пристаје на утеху и бекство од стварности, већ захтева промену неистините, неумне стварности. „Превладавање религије као илузорне среће народа захтев је његове стварне среће. Захтев да напусти илузије о свом стању јест захтев да напусти стање у коме су илузије потребне.“ Пошто је демаскирала свети облик човековог самоотуђења, филозофија треба да „демаскира отуђење у његовим *несветим облицима*“. Стога критика неба мора да прерасте у критику земље, „критика религије у критику права, критика теологије у критику политике“. Дакле, критика трансценденције треба да се преобрази у критику иманенције, у критику владајућих друштвено-економских односа. Уверен да је неопходна револуционарна промена постојећих друштвених односа, Маркс констатује: „Критика религије завршава учењем да је човек највише биће за човека, дакле категоричким императивом: да се сруше сви односи у којима је човек понижено, угњетено, напуштено, презрено биће.“

Иако је заузео атеистичку позицију, иако је од младих дана Прометеја славио као узорни лик, а Бога доживљавао као тиранина, у Марксовој филозофији остали су ипак у секуларизованој форми сачувани извесни религијски мотиви. То не чуди будући да је био под великим утицајем Хегела, филозофа који је важио за лаичког свештеника Светског духа. Сама Марксова претензија да његова филозофија буде у служби историје подсећа на став религиозне особе која властиту делатност доживљава као службу Богу. За атеисту Маркса служба историји заправо подразумева да се ради о служби човечанству, као и да

---

⁴ Такав Марксов став превиђа човекову смртност као основ религије. Чак и када би човек живео у некој врсти земље дембелије, жудња за превазилажењем смрти не би ишчезла, а самим тим ни потреба за религијом.

се у историји одиграва напредак. Онај ко служи историји одриче се сопствених личних интереса зарад општег добра човечанства.

Наравно, Маркс се не задржава на апстрактној представи човечанства, већ истиче да је човечанство подвојено на класе. Читава људска историја је по Марксу историја класних борби. Управо та подвојеност, која је извор непрестаног сукобљавања, за Маркса је мотор историјског развоја. Класна припадност одређена је пре свега нечијим економским положајем. Оно што Маркс види као свој особити допринос је увид да су историјска дешавања у крајњој инстанци одређена управо економијом. Будући да су теоретичари пре Маркса углавном потцењивали значај економије као покретача историјског развоја, већ идеалистички инсистирали на духовном моменту, не чуди што је сам Маркс, у настојању да истакне оно што је занемарено, пренагласио економски моменат.⁵ Као дете свог времена, у коме је материјалистички дух завладао западним светом, он је примат економије учио и у друга доба, уверен да су људи, верујући да их на деловање покрећу идеали, од себе идеолошки прикривали стварне мотиве свог деловања.

Логику историјских дешавања Маркс је покушао да објасни на следећи начин: „У друштвеној производњи свог живота људи ступају у одређене, нужне односе, независно од њихове воље, односе производње, који одговарају одређеном ступњу развита њихових материјалних производних снага. Целокупност тих односа производње сачињава економску структуру друштва, реалну основу, на којој се диже правна и политичка надградња и којој одговарају одређени облици друштвене свести. Начин производње материјалног живота условљава процес социјалног, политичког и духовног живота уопште. Не одређује свест људи њихово биће, већ обрнуто, њихово друштвено биће одређује њихову свест.“ Иако Маркс прилично поједностављено уздиже економску основу као темељ историјског дешавања, он ипак, као дијалектичар, има у виду узајамно деловање економске базе и друштвене надградње (сфера права, политике, филозофије, уметности, религије). Иако, у противставу преме идеалистима, који тврде да свест одређује биће, инсистира на томе да друштвено биће одређује друштвену свест,⁶ Маркс

---

⁵ Његови следбеници ће поготово преувеличавати значај економије. Једном приликом Маркс је, прочитавши Лафаргово економистичко тумачење марксизма, рекао: Ако је то марксизам, онда ја нисам марксиста.

⁶ Сходно могућностима немачког језика, у коме реч *Bewusstsein* (свест) садржи у себи реч *Sein* (биће), Маркс ће рећи да је свест заправо „свесно биће“. Упркос настојању да се друштвено биће не сведе на пуку

није мислио, као што ће то касније тврдити неки од његових следбеника, да су наше идеје пуки одраз производних односа, већ је сматрао да оне такође повратно утичу на те односе. Идеје владајуће класе, које су углавном доминантне у неком времену, зато што имају економску и институционалну подршку, помажу да се етаблирају постојећи односи производње. Када друштвена свест почне критички да се односи према постојећом производним односима, то је знак будућих радикалних друштвених промена. Међутим, за Маркса је ипак примарно оно што се одиграва у сфери производње. Тек онда када производни односи постају препрека даљем развоју производних снага наступа време социјалне револуције. „С променом економске основе врши се спорије или брже преврат читаве огромне надградње.“ Иако ће они који су подвргнути идејној трансформацији друштвене свести подстрек за своју револуционарну борбу наћи у новим идејама, ипак је примарнији темељан сукоб између производних снага и производних односа, који се, бар Маркс тако верује, може „констатовати с тачношћу природних наука“.

Свој задатак Маркс види у томе да теоријским сагледавањем друштвено-економских противречности и логике историјског напретка, као и истицањем пролетаријата као потенцијалног субјекта предстојећег историјског преврата помогне убрзавању историје.⁷ Осврнувши се на заостајање Немачке за европским револуционарним дешавањима, Маркс констатује да су Немци „филозофски савременици садашњице“, али не и историјски. За разлику од Француза који у реалности спроводе револуцију, револуција се код Немаца дешава само у сфери мишљења, било да се ради о Лутеру било о немачким филозофима.⁸ Ипак, критика немачке филозофије државе и права може помоћи да се сагледа мањкавост концепције политичке еманципације. Маркс

економију, него да подразумева сложену друштвену интеракцију различитих момената („Биће људи је њихов стварни животни процес“), остаје чињеница да је друштвена свест ипак увек секундарна.

⁷ Маркс се супротставља уобичајеном схватању теоријског односа према свету, који се своди на пуку контемплацију, која је наводно непристрасна зато што је ослобођена било каквих практичних интереса. Маркс сматра да истинска теорија мора бити усмерена на праксу, да мора бити у функцији револуционарне измене постојећих неправедних друштвених односа. Стога он каже: „Филозофи су свет само различито интерпретирали, а ради се о томе да се он измени.“ За разлику од пуког тумачења, које свет оставља какав јесте, филозофија која је усредсређена на откривање још увек скривене иманентне негације стварности, односно на освешћавање потенцијалне снаге негације, јесте од огромног практичног значаја. Признајући да „оружје критике не може заменити критику оружја“, Маркс истиче да „сама теорија постаје материјална сила кад захвати масе“. Он властиту филозофију доживљава као епохалну зато што није плод пуког размишљања неког доконог појединца, већ мисаони израз предстојећих епохалних дешавања. „Није довољно да мисао стреми остварењу, сама стварност мора стремити према мисли.“ Уверен да је друштвено-историјска стварност своје стремљење ка самоосвешћењу досегла у његовој теорији, Маркс попут Хегела сматра да је његова филозофија уистину мисао тог времена, своје време у мисли захваћено.

⁸ „Немци су у политици мислили оно што су други народи чинили.“

инсистира на томе да је огромна разлика између политичке и општељудске еманципације. Политичка еманципација подразумева човекову формалну слободу. Ослободивши неког кметског положаја и признавши му право да сам бира шта ће и где радити, капитализам уистину није ослободио човека, будући да је он приморан да, ради преживљавања, на тржишту продаје своју радну снагу. Штавише, за рани капитализам је карактеристично настојање да што је могуће више експлоатише раднике, тако да је радник, иако формално слободан, заправо био много поробљенији него раније.⁹

У полемици са Бруном Бауером Маркс сматра да је могућа политичка еманципација Јевреја.¹⁰ Она ће се догодити када се држава еманципује од државне религије, тј. када религија постане приватна ствар. Ослањајући се на Хегелову разлику између грађанског друштва и државе, Маркс тврди да ни позиција буржуја, која је наравно неупоредиво повољнија од радничке, ипак не води његовом људском испуњењу, јер он у капитализму води двоструки живот. Његов реални живот одвија се у грађанском друштву, где он као приватник, незаинтересован за опште добро, следи ускључиво свој приватни интерес. Буржуј као стварни индивидуални човек, као живи индивидуум јесте егоиста. С друге стране, иста та особа се у политичкој заједници (држави) показује као имагинарно родно биће, као апстрактно морално биће, као грађанин који је заинтересован за опште добро. Исти појединац дакле води двоструки живот – небески (идеални) и земаљски (реални), јер се у политичкој заједници јавља као друштвено биће, а у грађанском друштву делује као приватан човек. За разлику од Хегела, који је државу (заинтересовану за опште) стављао више у односу на грађанско друштво, где доминирају себични приватни интереси, Маркс тврди да у капиталистичкој реалности грађанско друштво има превагу. Осврћући се на тзв. права човека, прокламована Француском буржоаском револуцијом, Маркс указује да се заправо ради о правима члана грађанског друштва, егоисте, одељеног од заједнице. Политички живот је ту, за разлику од грчког полиса, деградиран на средство грађанског друштва, те се ситоајен показује као слуга егоистичног буржуја. Прокламована слобода сведена је на слободу човека као изоловане јединке. Уместо да га повезује са

---

⁹ Подсетимо да се у феудализму мање радило него што је то случај у раном капитализму, да је било много црквених празника, у чијем прослављању су учествовали сви. Такође деца нису била принуђена да раде. О нељудском положају радника у Енглеској упечатљиво је писао Енгелс. Уосталом, ако погледамо у каквом су понижавајућем положају поједини радници у Србији, који су принуђени да раде прековремено, често без накнаде, без заштите на раду, можемо наслутити како је тек некада тежак био положај радника.

¹⁰ Јевреји у то време у већини европских земаља нису могли да обављају одређена занимања. Да би могао да постане адвокат, Марксов отац је био принуђен да из јеврејске вере пређе у хришћанску.

другим човеком, она га одваја. „Практична примена права човека на слободу јест човеково право на приватно власништво.“ То право је по Марксу „право себичности“. Тако схваћена индивидуална слобода одваја човека од заједнице и других људи, те издвојени, егоистични појединац „у другом човеку не налази остварење своје слободе, него напротив њену запреку“. Указавши да мањкавост политичке еманципације, Маркс тврди да ће истинска, општељудска еманципација бити остварена тек када стварни, индивидуални човек врати у себе апстрактног грађанина, када постане родно биће у свом емпиријском животу. Човек треба да оствари јединство појединачног и општег како у себи тако и у својим односима. Уместо себичности и борбе, карактеристичне за политичку еманципацију, општељудска еманципација би омогућила међусобну љубав, сарадњу, заједништво, хуманост. У подруштвљеном, комунистичком друштву реализован би био људски садржај религије.

Историјско искуство показало је не само да је Француска буржоаска револуција била делимична него и да њен носилац ипак није заступао општељудске интересе. Иако је до сада свака револуционарна класа стварала привид да је носилац универзалне еманципације, да заступа општа права, јер само на тај начин је могла да придобије народне масе за своју ствар, након рушења владајуће класе и успостављања своје владавине показало би се да је очекивање маса изневерено. Маркс поставља питање има ли уопште револуционарног субјекта који би ослобађајући себе ослободио све људе. Његов одговор гласи: има, то је пролетаријат. У пролетаријату Маркс не види револуционарну снагу зато што би се радило о некаквим изузетним људима, о особама који негују узвишене идеале. Насупрот романтичној слици племенитих радника, спремних да се жртвују за опште добро, Маркс тврди да се често ради о обешчовеченим и пониженим људима, онима који су само људско дно.¹¹ Они су, ако су изоловани и неорганизовани, речити израз људске беде и немоћи. Међутим, ако дође до њиховог самоосвешћења, ако се синдикално организују, тада радништво од класе по себи постаје класа за себе, те су радници у стању да се штрајковима, бар у неким случајевима, изборе за побољшање свог незавидног положаја. Њихово природно незадовољство својим положајем у друштву чини их потенцијалним револуционарним субјектом, и то таквим

---

¹¹ Неосвешћен радник није племенитији од буржуја. Он не поседује више моралне квалитете. Одушка свом потлаченом положају повремено налази у томе што се опија, туче жену и децу и сл.

који не заступа неко своје посебно право. По Марксу, у исти мах док би укидајући приватну својину пролетаријат укинуо своје обешчовечено стање, он би ослободио и све остале људе, па чак и буржује, будући да због своје подвојености на реалну и идеалну сферу нису потпуни, остварени људи.

Но за револуцију није довољно само незадовољство потлачених радника. Неопходно је да им неко, након што теоријски сагледа логику капитала, објасни разлоге њиховог потлаченог положаја. Тај задатак Маркс додељује филозофији, пре свега својој.¹² И као што филозофија, заинтересована за властиту реализацију у форми остварења друштвене утопије, „у пролетаријату налази своје *материјално* оружје, тако пролетаријат налази у филозофији своје *духовно* оружје“. За револуцију су неопходни и револуционарни теоретичари и они који ће се за њу физички борити.¹³ Глава општељудске еманципације је филозофија, а срце пролетаријат. „Филозофија се не може остварити без укидања пролетаријата, пролетаријат се не може укинути без остварења филозофије.“

Супротстављање постојећем друштвеном поретку није лако, јер он уз себе има не само економску, правну, војну и политичку моћ, него и идејну моћ. Владајуће мисли неког времена су увек мисли владајуће класе. Владајућа класа настоји да наметне своју идеологију потлаченима, како би дато стање прихватили као нешто природно. Пре него што дође до револуционарног преврата, неопходно је да идеје потлачених однесу превагу над владајућим идејама. Владајуће идеје Маркс третира као идеолошке зато што су оне, макар несвесно, у служби заштите интереса владајуће класе. Иако одбацује концепцију некакве чисте, безинтересне, непристрасне теорије, иако замера владајућим теоријама да су израз искривљене, идеолошке свести, Марксу то не смета да властиту теорију, која заступа интересе пролетаријата, третира као неидеолошку. Оправдање за такав став Маркс налази у томе што он, заступајући интересе пролетаријата, заступа општељудске, а не посебне интересе.

---

¹² Додуше, могли бисмо се запитати како то да неко ко не припада радничкој класи, кога би, сходно редукционистичком схватању примата економије, детерминисао његов класни положај, стаје на страну пролетаријата. Када би економија заиста била толико доминантна као што неки марксисти тврде, нико не би могао да прекорачи границе своје класе. Ипак, будући да су духовне вредности истине и правде изнад властитог себичног економског интереса, то је наравно могуће.

¹³ Сетимо се Хегелове мисаоне фигуре лукавства ума. Као што је код Хегела за реализацију Божијег плана неопходна људска страст, тако је код Маркса за остварење револуционарне идеје, коју се теоријски осмислили филозофи, неопходно ангажовање пролетаријата, који ће на олтар револуције принети своју енергију.

Марксозна филозофска позиција назива се нови материјализам. Разлог због ког се Маркс дистанцира од старог материјализма, па и оног Фојербаховог, је у томе што досадашњи материјализам „предмет, стварност, чулност, схвата само у облику објекта или опажања, а не као чулну људску делатност, праксу, не субјективно“. Материјалисти полазе од објективне датости света, коју човек напросто пасивно опажа, занемарујући притом човекову делатну димензију, како у сфери сазнања, тако још више у сфери производње датог света. Оно што пред собом видимо као непосредно заправо је испосредовано људском праксом. Маркс указује да је „делатну страну, насупрот материјализму, апстрактно развио идеализам“, али идеализам, будући да има у виду делатност чистог субјекта, самосвести, а не телесног човека, заправо „не зна за стварну, чулну делатност као такву“. Иако у отпору према идеалистичком наглашавању мисаоности инсистира на чулности, Фојербах „саму људску делатност не схвата као предметну делатност“. За Фојербаха је теоријски, контемплативни однос према стварности врхунац човековог испољавања, те не чуди што праксу схвата „само у њеном прљаво јудејском појавном облику“. У теоријском ставу човек се наводно појављује као универзално биће, док је у материјалној производној пракси везан за посебне интересе. Такво становиште, по Марксу, показује да Фојербах не увиђа значај револуционарне, практичко-критичке делатности.

Пракса је заправо централна категорија Марксове ране филозофије. Она му омогућава да измакне крајностима детерминизма, који проистиче из старог материјализма, као и идеалистичког превиђања значаја рада као материјалне делатности. Иако Хегел у *Феноменологији духа*, у одељку о дијалектици односа господара и роба, указује на значај рада, те му Маркс чак одаје признање да тим увидом стоји на становишту Смитове националне економије, код Хегела је ипак нагласак на развоју духа, те самим тим човек ипак бива сведен на самосвест.¹⁴ Оспоривши материјалистичко схватање да је човек пуки производ околности и васпитања, тврдњом да човек, иако је предмет васпитања, такође

---

¹⁴ Маркс хвали Хегела да је стварање човека схватио као процес, а човека као резултат његовог рада, али му замера да није видео негативну страну рада. Ту Маркс није сасвим праведан, јер Хегел у *Филозофији права* наводи да грађанско друштво, производећи обиље материјалних добара, ствара расцеп између неколицине прекомерно богатих и оних који су крајње сиромашни.

као субјект узвратно мења васпитача, тј. околности,¹⁵ Маркс истиче да је Фојербах с правом указао на човекову природност, на то да човек није само делатно него и трпно биће.¹⁶ Ограђујући се од идеалистичке фикције чисте, нематеријалне делатности, Маркс ће чак рећи: „Непредметно биће је небиће.“ Уверен да не постоје нематеријална бића, те да је самим тим свака делатност предметна, Маркс каже: „Бити предметан, природан, чулан, или имати изван себе предмет, природу, чуло, или за нешто треће сам бити предмет, природа, чуло, то је идентично.“ Наравно, човек није искључиво природно биће, јер да је тако не би се разликовао од животиња. Човек је такође самосвесно, слободно, рационално, друштвено биће. Иако је нагласио значај материјалне производње, Маркс не своди човекову делатност искључиво на груби физички рад, будући да човек ствара и по законима лепоте. Делатност ослобођена нужде је заправо највиши вид људске делатности, јер у њој човек у пуној мери испољава своју креативност. Читава људска историја, током које се човек на различите начине односио према природи, јесте процес стварања и оплемењивања људских чула, односно процес стварања човека посредством његовог рада.

Наравно, неко би могао да приговори да је Марксова тврдња да је човек властити творац у најмању руку пресмела. Зар не би било уверљивије хришћанско гледиште да је Бог створио човека, да самим тим што је створен по Божијем лику човек има априорну суштину, од које се додуше првородним грехом отуђио, али коју опет може да стекне уколико се охристиови? Маркс не жели да улази у расправу о метафизичким питањима, о некаквом почетном, изворном стању, већ се ограничава на атеистички став да је човек као пуко физичко биће додуше углавном производ природне еволуције, мада је својим радом делимично допринео чак и властитој физичкој конституцији. Он што Маркс жели да каже је да човекова делатност, усмерана на предметни свет, повратно и њега самог обликује. То што неко од нас јесте захваљује како делатности низа генерација које су му претходиле, које су му омогућиле (цивилизацијске, културне) услове за развој, тако и властитој делатности. Ми немамо готову суштину, већ је нашом делатношћу формирамо.

---

¹⁵ Маркс се ограђивао од грубог материјализма који човека увлачи у природни детерминизам, истичаћи да се ради о човекомрзачком материјализму, какав је на пример Хобсов механистички материјализам. Вулгарни материјализам, попут оног Фогта и Мелешота, по коме је човек оно што једе, потпуно је стран Марксу.

¹⁶ Иако смо навикли да указујемо на значај слободне, стваралачке делатности, бити вољен, бити објект нечије љубави, тј. трпети нечију љубав, свакако је оно што такође жарко желимо. Такво трпљење јесте „самоужитак човека“.

Иако је Маркс гајио утопијску визију помирења човека и природе на крају историје, иако је маштао о комунизму као стању у коме би дошло до хуманизације природе и натурализације човека, он је ипак био усредсређен на некакву далеку неизвесну будућност, већ на своје време. Иако би се повремено препуштао маштању о стању социјализма и комунизма, од свега тога би се ипак ограђивао тврдњом да не прави планове за прчварницу будућности.¹⁷ Себе је доживљавао као мислиоца грађанског друштва. Наравно, не као оног ко припада грађанском друштву, будући да је из њега иступио, одредивши се за заступање интереса пролетаријата, већ као оног ко покушава да схвати логику капитала. Маркс је био уверен да ту логику може да изложи на дијалектички начин не само због тога што је његов предмет досегао неопходну зрелост, него и захваљујући томе што су економисти попут Смита и Рикарда извршили неопходне разумске предрадње. Раније несавршене економске теорије одговарале се нивоу развоја капитализма, а сада када је потпуно зрео, време је да он у потпуности буде појмљен. Као што код Хегела радње разума представљају предуслов умског дијалектичког излагања, јер неопходно је имати опште појмове, настале претходним апстраховањем емпиријског материјала, да би се ти неповезани разумски појмови дијалектички оживели у процесу превладавања, тако су Марксове претече у економији обликовали неопходне појмове у оквиру радне теорије вредности. Пре него што је приступио излагању дијалектичке логике капитала Маркс је поново ишчитао Хегелову *Науку логике*. Маркс ће све економске законитости покушати да изведе из основне категорије робе. Будући да би било исувише претенциозно да покушамо да покажемо како по Марксу функционише логика капитала, ограничимо се само на то да укажемо да за разлику од грађанских економиста, који као позитивисти излажу политичку економију, Маркс се опредељује за *критику* политичке економије. Он сматра да је открио именентну самонегацију капитализма, тиме што је указао да ће се временом, како капитализам буде прожимао читав свет, смањивати профитна стопа, на којој иначе почива овај експлоататорски систем, као и да капитализам у лику пролетаријата ствара снагу која стреми његовом укидању.

---

¹⁷ Код Маркса ипак преовладава усредсређеност на оно што је предстојећи епохални задатак, на негацију капитализма, а не маштање о евентуалном стању помирења на крају историје. Стога он каже да је комунизам „стваран, за следећи историјски развитак нужан моменат човекове еманципације и повратка самом себи. *Комунизам* је нужан облик и *енергичан* принцип непосредне будућности, али комунизам као такав није циљ људског развитка – облик људског друштва.“

Иако одаје признање капитализму да је за кратко време довео до неслућеног развоја производње, да се ниједна ранија форма производних односа не може мерити са његовим научним, техничким и индустријским достигнућима,¹⁸ он указује и на његову негативну страну, на крајње нечовечну експлоатацију. Маркс инсистира на томе да овај друштвени систем доводи до отуђења људи. Отуђење се најбоље може видети у процесу производње. Замислимо човека за текућом траком у оквиру серијске производње. Он током читавог радног дана, а он је некада био много дужи него данас, непрекидно изводи један те исти једнолични механички покрет. Њему је предмет његовог рада туђ зато што, усредсређен на појединачну операцију, нити зна шта ће бити коначни производ нити му тај предмет, у чијој производњи учествује, припада.¹⁹ Осим тога, туђа му је његова властита делатност. Наиме, уместо да осећа радост у својој делатности, да се самопотврђује у стваралачкој активности, он себе пориче када је принуђен да обавља такав крајње одбојан посао. Да није принуђен да ради, како би обезбедио средства за преживљавање себе и своје породице, он свакако не би добровољно радио такав монотон посао, у коме „мрцвари своју природу и упропаштава свој дух“. Маркс каже да је радник код куће кад не ради, а није кад ради, мислећи да није свој, да није код себе док обавља такву крајње непривлачану делатност, док се добро осећа у тренуцима одмора, кад не ради.²⁰ Као трећи моменат отуђења, након што је показао да је раднику туђ како предмет рада тако и властита делатност, Маркс наводи отуђење од људске суштине, отуђење од свог генеричког (родног) бића. Кад отуђује од себе своју делатност, човек се отуђује од своје суштине. Зашто? Човек се отуђује од своје суштине зато што је управо његова делатност његова суштина. Одредивши човека као биће праксе, Маркс сматра да се то шта појединачни човек јесте може ишчитати из његове делатности. А стање бедне потлачене креатуре није оно што би човек могао бити као родно биће, када би био у ситуацији да испољи слободну стваралачку делатност. За Маркса људска суштина није нешто априорно,

---

¹⁸ За буржоазију је карактеристичан делатан и динамички однос према свету. Она не само што непрекидно усавршава средства за производњу него и настоји да свој економски модел наметне читавом свету. Читав свет постаје сировинска база и тржиште за капиталистичку производњу. По Марксу, будући да капитал има тенденцију да овлада светом, тек са капитализмом уистину настаје светска историја.

¹⁹ Маркс, посматрајући тадашњи положај радника, констатује да радник постаје „утолико сиромашнији, уколико производи више богатства“. Наизглед парадоксално, али у складу са логиком капитала, он „постаје утолико јефтинија роба, уколико ствара више робе“. У сразмери у којој долази до повећања вредности света ствари, „расте обезвређивање човековог света“. Маркс истиче да „рад не производи само робе; он производи себе сама и радника као *робу*, и то у размери у којој уопште производи робе“.

²⁰ Када волимо нешто што радимо, ми уживамо у властитој делатности.

готово и статично, те самим тим не постоји некакво неутуђено првобитно стање. Маркс сматра да је човекова суштина његова историјски дата могућност, потенцијал који стоји на располагању човеку једног доба. Човек би био у поседу своје људске суштине када би се развио као тотално биће, као биће које има мноштво истинских људских потреба, али у позицији експлоатисаног радника он је у стању да задовољи само најосновније потребе. Као четврти моменат отуђења Маркс наводи да је у капитализму човеку туђ други човек. Јасно је да је раднику туђ капиталиста који га бездушно експлоатише, али туђ му је и други радник или онај ко је незапослен јер су му они потенцијална конкуренција на тржишти рада. Капиталисти је туђ не само радник, јер би га зближавање и саосећање с њим ометало у остваривању максималног профита, него и други капиталиста, будући да се јавља као конкурент, те постоји опасност да, поготово ако је суочен са крупним капиталистом, пропадне уколико не усваршава производњу и не остварује максималан профит. За такво свеопште стање отуђења није нико појединачно крив. Не ради се о томе да је капиталиста као такав лош човек, већ га капиталистички систем тера да буде егоистичан, да не би у немилосрдној тржишној борби пропао. Маркс сматра да би ослобађајући себе од отуђења рушењем капитализма, радник омогућио и капиталисти да више не буде отуђен. Маркс је веровао да би укидање приватног власништа омогућило свима достојне услове за живот.²¹

---

²¹ Иако нам све то може изгледати као недостижна утопија, подсетимо се да је током прва два века у ранохришћанским заједницама била остварена комунистичка идеја. Наравно, таква солидарна заједница почивала је на духовним темељима. Комунистичка идеја која почива на атеизму вероватно је неостварива, осим у искривљеној форми, као диктатура партијских функционера над свима, па и пролетаријатом.